

VAN STARING TOT CREMER

De literaire identiteit van Gelderland in de negentiende eeuw

door

LOTTE JENSEN

Kent gij dat land, waar ronde gulheid woont;
Eenvoudigheid in taal en zeden troont;
Natuur, vol pracht, in maagdenfrischheid bloeit;
Een zilvren stroom langs rijke beemden vloeit?
Kent gij dat land? – Daarheen – daarheen –
Daar trekt mij 't hart, o mijn geliefde heen.

(...)

Mijn Ida, ja, ik ken dat schoon gewest,
Waar gulheid nog en eenvoud zijn gevest,
En waar natuur, met schatten, rijk bestrooid
Gelijk een bruid, aanminnig is getooid:
't Is Gelderland! – Daarheen – daarheen –
Trek daar met mij, o mijn geliefde, heen.¹

Deze verzen zijn afkomstig van de Nijmeegse schrijver en notaris Cornelis ten Hoet Jz. (1796-1832). In 1835 publiceerde hij dit 'Lied van Gelderland' in de eerste jaargang van *Geldersche Volks-almanak*. Deze almanak, geredigeerd door O.G. Heldring, was in het leven geroepen om de bewoners van Gelderland 'eene aangename verpoozing in de lange winteravonden' te verschaffen.² Behalve een jaaroverzicht bood het een mengeling van gedichten, verhalen en informatieve stukken die specifiek betrekking hadden op Gelderland.

Ten Hoets bijdrage is illustratief voor de verheerlijkende toon waarop Gelderland in de *Geldersche Volks-almanak* werd beschreven. Ten Hoet liet zich inspireren door de Duitse dichter Goethe, die zo'n vijfendertig jaar eerder zijn 'lied van Mignon' had gepubliceerd. Dit lied gaat over Mignon, die met heimwee op haar kindertijd in Italië terugblijkt:

LOTTE JENSEN

Kennst du das Land? Wo die Zitronen blühn,
 Im dunkeln Laub die Gold-Orangen glühn,
 Ein sanfter Wind vom blauen Himmel weht,
 Die Myrte still und hoch der Lorbeer steht.
 Kennst du es wohl?
 Dahin! Dahin!
 Mögt ich mit dir, o mein Geliebter, ziehn.³

Veel beroemder dan Ten Hoets bewerking zou echter de Hollandse parodie van Piet Paaltjens uit 1851 worden. Zijn versie luidt als volgt:

‘Kent gij het land’, zoo zingt hij, ‘waar
 De kleiaardappel groeit?
 Waar trouw aan vorst en mannenwoord
 En waar de veeteelt bloeit?

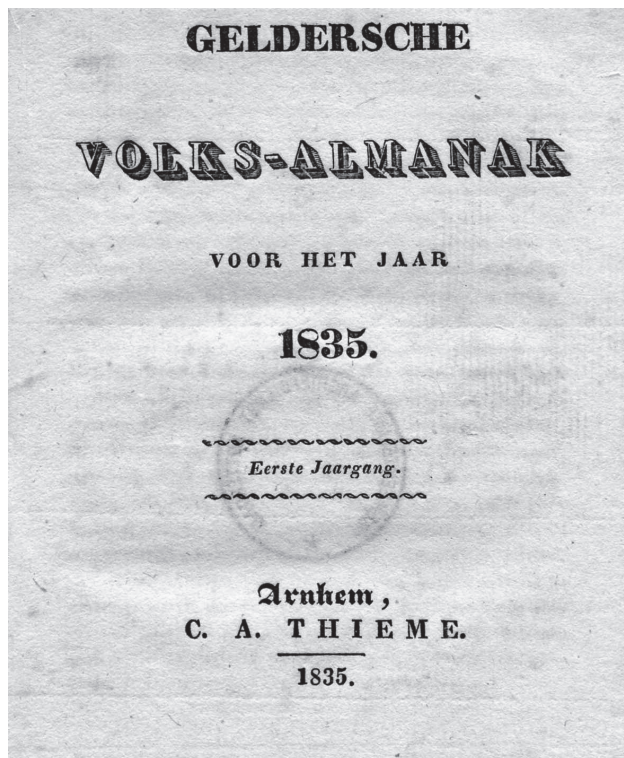
Kent gij het land, waar MINA toeft?
 Kent gij het wel? Daarheen!
 Daarheen richtte ik zoo eeuwig graag,
 Geliefde, ’t linkerbeen!⁴

Het moge duidelijk zijn dat er bij Ten Hoet geen sprake is van een dergelijke ironie of zelfspot, maar dat hij voor de fonkelnieuwe *Geldersche Volks-almanak* een serieuze regionale variant van Goethes bekende lied wilde bieden. Ten Hoet benoemt expliciet wat hij als typisch Gelders beschouwt: de eenvoud van taal en zeden en de prachtige natuur.

Ten Hoet was bij lange na niet de enige negentiende-eeuwse schrijver die een speciale voorliefde voor Gelderland had. Ook andere auteurs drukten hun waardering voor deze provincie uit in gedichten en verhalen. Uit al die teksten duikt een bepaalde identiteit van Gelderland op, die deels een literaire constructie is en deels geworteld is in een realiteit. Het literaire karakter bestaat eruit dat schrijvers bepaalde vaste woord- en beeldcombinaties hanteren, genrevoorschriften naleven en zich op het werk van andere schrijvers baseren. Tegelijkertijd ligt er een zekere realiteitszin aan hun werken ten grondslag: vaak worden herkenbare taferelen, concrete plaatsen en gebeurtenissen uit de Gelderse omgeving geschetst.

In deze bijdrage ga ik in op de vraag hoe de literaire identiteit van Gelderland er tussen circa 1790 en 1860 uitzag. Begin- en eindpunt worden gemarkeerd door de twee grootste boegbeelden van de Gelderse literatuur, namelijk A.C.W. Staring (1767-1840) en J.J. Cremer (1827-1880). De eerste maakte vanaf de jaren 1790 opgang met zijn romances en verhalen, de gedichten over het Gelderse verleden. De tweede verkreeg rond 1855 bekendheid met zijn novellen over het Gelderse boerenleven, die deels in dialect geschreven waren. Beide namen mogen in een beschouwing over de Gelderse literaire identiteit uiteraard niet ontbreken. Naast deze twee waren er echter nog tal van andere schrijvers die een literaire ka-

Van Staring tot Cremer

Geldersche Volks-almanak voor het jaar 1835 (privécollectie Henk Eijssens)

rakteristiek van Gelderland gaven. Het is ondoenlijk om een chronologisch totaaloverzicht daarvan te bieden – de *Geldersche Volks-almanak* alleen al vormt een mer à boire. Om die reden is hier voor een thematische benadering gekozen, waarbij de belangrijkste kenmerken van de Gelderse literaire identiteit de revue passeren. Achtereenvolgens zal ingegaan worden op het literaire toerisme, de geschiedenis, de natuur en het boerenleven. Voordat deze thema's ter sprake komen, zijn enige opmerkingen over het concept 'Gelderse identiteit' echter op zijn plaats.

Nationalisme, regionalisme en identiteit

De negentiende eeuw staat bekend als de eeuw van het nationalisme, maar vanuit het Gelderse perspectief is het minstens zo toepasselijk om te spreken van de 'eeuw van het regionalisme': vanaf de jaren 1830-1840 was namelijk een groeiende belangstelling voor de regionale cultuur en geschiedenis zichtbaar. Een uitgave als de *Geldersche Volks-almanak* (1835-1904) is daar een sprekend voorbeeld van. Gelderland was in dit opzicht niet uniek, want de regionale almanakken schoten in deze periode als paddenstoelen omhoog.

LOTTE JENSEN

Zo zagen achtereenvolgens ook de Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren (in 1835), Utrechtsche Volks-almanak (in 1836), Friesche volks-almanak (in 1836), Zeeuwsche volks-almanak (in 1836) Drentsche volksalmanak (in 1837), Noord-Hollandsche volksalmanak (in 1838, voortgezet als Zuid- en Noordhollandsche volks-almanak) en Noord-Brabandsche volks-almanak (in 1843) het licht.

Dat deze opmars van het regionalisme samenvalt met de hoogtijdagen van het nationalisme, is geen toeval: juist in reactie op de nationale eenwording ontstond de behoefte om de culturele eigenheid van de regio te benadrukken. Het mechanisme dat een nationale ontwikkeling een lokale reactie oproept, is vandaag de dag overigens nog altijd actueel. Het samenstellen van de historische canon van Nederland leidde bijvoorbeeld tot een stortvloed aan regionale en stedelijke canons. Behalve een canon van Gelderland werden ook canons van Arnhem, Nijmegen, Doetinchem en Putten opgesteld.⁵ Cultuurwetenschappers wijzen er dan ook op dat regionalisme en nationalisme in samenhang met elkaar bestudeerd moeten worden: tussen beide processen bestaat een dynamische wisselwerking. Sommige onderzoekers hebben dat inzicht aangegrepen om een hernieuwde aandacht voor regiostudies te bepleiten, omdat de regio in zekere zin een ‘natuurlijkere’ opslagplaats voor collectieve herinneringen vormt dan de natie. Zoals Astrid Erll stelt: ‘Regions are an important and (...) in many ways a more “natural” framework of collective memory than the nation, because they tend to bind social collectives together through shared natural environments.’⁶

Regionalisme en nationalisme kunnen met elkaar op gespannen voet staan, maar ze kunnen elkaar ook versterken. De uitdrukkelijke doelstelling van de Geldersche Volks-almanak was bijvoorbeeld om via het regionale saamhorigheidsgevoel ook de nationale trots een impuls te geven. Het ene moest het andere ten goede komen:

Bekoorlijk Gelderland! Gij staat thans, wel is waar, niet meer op u zelve, maar vormt, met zoo veel andere gewesten, het nieuwe Koninkrijk, dat elk Nederlander zijn Vaderland noemt: gij zijt ook een der juweelen van vader Willem's kroon. Uw Volks-Almanak denkt er niet aan, u boven de andere provinciën van het vereenigde Vaderland te stellen: neen, hij wil Uwe ingezetenen slechts herinneren welk standpunt zij, als ware Gelderschen, in de rijen uwer medevaderlanders bekleeden, opdat hierdoor het ware patriotisme meer en meer bij hen en bij allen, in de zuiverste beteekenis des woords, gevestigd worde.⁷

De liefde voor Gelderland versterkt volgens deze redenering de liefde voor het gehele vaderland, en vice versa.

De ‘ware’ Gelderse identiteit krijgt dus vorm in wisselwerking met de nationale identiteit, maar wat moeten we precies verstaan onder identiteit? ‘Identiteit’ en ‘identiteitsbesef’ zijn lastige begrippen, waarvan vele definities van bestaan. Een praktische invulling biedt de historicus Willem Frijhoff, die identiteit en identiteitsbesef koppelt aan een proces van verbeelding, benoeming en herkenning. Identiteitsbesef komt volgens hem tot stand wanneer deze drie dimensies van cultuur samenwerken: ‘de verbeelding van

eigenschappen en attributen van een groep, de benoeming van een groepsidentiteit in een vertoog over dat beeld, en de herkenning van dat vertoog als een zinvolle voorstelling van de wij-groep.⁸ Deze drie dimensies spelen ook een rol bij de totstandkoming van een Gelderse identiteit in de literatuur: het gaat om verbeelding, benoeming en herkenning van die identiteit. In dat proces is herhaling van groot belang: schrijvers laten zich door elkaar inspireren en herhalen elkaars woorden en typeringen van Gelderland. Zo ontstaat gaandeweg een vast repertoire aan beelden, waarmee een specifiek Gelderse identiteit gearticuleerd wordt. Dergelijke vormen van 'intertekstualiteit' – de doorwerking van teksten in andere teksten – hebben sterk bijgedragen aan de herkenbaarheid van een specifiek Gelders (literair) profiel.

Om te zien hoe dat profiel er concreet uitzag, zal de blik nu op de literatuur zelf gericht worden, waarbij als gezegd vier thema's als leidraad fungeren: toerisme, natuur, geschiedenis en boerenleven.

Literair toerisme

Er werd heel wat afgereisd in de negentiende-eeuwse literatuur. Per koets legden personages soms honderden kilometers af om familie, vrienden en kennissen in andere gewesten of landen te bezoeken. Ook Gelderland fungeerde als een populaire reisbestemming. Dit soort 'literair toerisme' is instructief voor het ontwaren van een specifiek Gelderse literaire identiteit, want de reisbeschrijvingen bevatten allerlei typeringen van de provincie en de bevolking. Enkele vroegnegentiende-eeuwse romans laten zien dat de herhaling van bepaalde woord- en beeldcombinaties en intertekstualiteit van meet af aan een belangrijke rol speelt in de constructie van een Gelderse literaire identiteit.

Een fraai voorbeeld van 'literair toerisme' biedt de historische roman *Het leven van Hillegonda Buisman* van de Haarlemse boekhandelaar en schrijver Adriaan Loosjes (1761-1818). Het boek verscheen in 1814 als een vrouwelijke pendant van de zes jaar eerder gepubliceerde roman *Het leven van Maurits Lijnslager*. Daarin vervult een zeventiende-eeuwse koopman de hoofdrol, die onder meer een rondreis door Europa maakt. Voor het vervolg had Loosjes voor een vrouwelijk hoofdpersonage gekozen, namelijk de uit Enkhuizen afkomstige Hillegonda Buisman. De plot is eenvoudig samen te vatten. Hillegonda's jonge jaren staan in het teken van het vinden van de juiste echtgenoot. Wanneer ze deze gevonden heeft, wijdt ze zich vol overgave aan de ondersteuning van haar man en de opvoeding van haar kinderen. Nadat ze weduwe is geworden, richt ze zich op liefdadigheidswerk en de armenzorg. Steeds opnieuw toont ze daarbij haar voorbeeldige karakter. Passend bij haar rol als vrouw blinkt ze uit in eigenschappen, zoals dienstbaarheid, godsvrucht, redelijkheid en zuinigheid.⁹

Op zeker moment gaat Hillegonda samen met haar vader een reis maken door Nederland. Gelderland staat ook op het programma. Na een korte stop bij de kerktoeren in Zutphen rijden ze door naar Arnhem, waar ze de nacht willen doorbrengen. Onderweg ziet Hillegonda de prachtigste natuurfenomenen: 'Hoe stond nu Hillegonda verrukt over

LOTTE JENSEN

de voortreffelijke gezigten en verschieten, die zich aan haar oog opdeden, en haar uitgebreide en bergachtige tooneelen, zoo als buiten daar nergens in het Vaderland gevonden worden. Hier zag zij niet de zegepraal der kunst over eenen ondankbaren grond, gelijk in Holland, maar de natuur in hare volle schoonheid en stouthed.¹⁰ Aangekomen in Arnhem beklommen vader en dochter Buisman de Eusebiuskerk en genieten ze van het voortreffelijke uitzicht. Vader neemt het woord en zegt:

Ziedaar mijn kind! De schoone Betuwe. Die landstreek, die zich daar zoo voortreffelijk aan uwe oogen opdoet, draagt nog duidelijk, zelfs in haren naam, een overblijfsel van dat zoo beroemde volk, waarvan wij afstammen, dien der oude Batavieren. Daar was het toch hoogstwaarschijnlijk, dat zij, hun vaderland verlaten hebbende, omdat zij liever ballinglands wilden zwerven, dan zich aan de heerschzucht onderwerpen, den Rijn afzakten, en zich, met vrouw en kinderen, en al hun have, nedersloegen, en een land bevolkten, dat onderhand van zoo veel belang geworden is voor geheel Europa, en dat tegenwoordig nog het hoofd biedt een aan der magtigste volken; maar naar het oogenblik reikhalst, om met hetzelfde den minst schandelijken, en voor zich minst schadelijken vrede te sluiten.¹¹

Buisman legt uit dat de Betuwe vernoemd is naar de Batavieren en dat zij de oudste bewoners van Nederland waren. Intussen is de Republiek, zo stelt Buisman, uitgegroeid tot een grootmacht in Europa. Hoewel deze scène zich afspeelt in de zeventiende eeuw, klinkt de eigentijdse politieke situatie er duidelijk in door. De naweeën van de napoleontische oorlogen waren op dat moment overal nog merkbaar.¹²

In Arnhem vergapen de twee reizigers zich aan de imposante gebouwen, die door leden van de oude adel bewoond worden. Deze alomtegenwoordigheid van de adel is volgens vader Buisman een typische eigenaardigheid van Gelderland: geen ander gewest telt zoveel mensen die tot de oude adelstand behoren. Er volgt een twistgesprekje of dat een kwalijke zaak is, maar vader Buisman besluit de discussie door te stellen dat juist de aanzienlijkste en oudste Gelderse geslachten voortreffelijke strijders waren en dat zij hebben geholpen om de onafhankelijkheid van de Republiek te bewerkstelligen: 'Hoog van moed, / Klein van goed, / Een zwaard in de hand, / is 't wapen van Gelderland'.¹³ De vechtlust behoort dus tot de hoofdkenmerken van het Gelderse volk, al moet het gedrag van de beruchte Maarten van Rossum te allen tijde afgekeurd worden. Diens roof- en plunderzucht zou een ieder met afschuw moeten vervullen, aldus vader Buisman.

De dag erna reizen vader en dochter verder naar Nijmegen, waar ze eerst het Valkhof bezichtigen. Ze zijn zeer onder de druk van dit kasteel dat tot de 'voortreffelijkste oudheden van het geheele vaderland' gerekend mag worden.¹⁴ Bovenop de Belvédère genieten ze van het heerlijke uitzicht: 'Van daar zagen ze als op een landkaart neder, de stad Arnhem en de geheele Betuwe, met alle de omliggende steden en dorpen en tevens de loop der vier rivieren, de Waal, de Maas, den Rijn en IJssel'.¹⁵ Vervolgens gaan ze op bezoek bij de hoogleraar Smetius in de binnenstad, die hun een mini-college over de Romeinen en

Karel de Grote geeft. Met een stadswandeling besluiten ze hun bezoek, waarna ze weer in de koets stappen. Ter hoogte van Lent kijkt Hillegonda nog eenmaal achterom om van 'het voortreffelijk gezig op de schoon gelegen rijksstad Nijmegen te genieten'.¹⁶

Al bij al zijn de Hollandse reizigers het meest onder de druk van de Gelderse natuur en de oude geschiedenis. Verder wordt de aloude strijdlust van de Gelderlanders gememoreerd, al heeft die ook negatieve uitwassen gekend. Een enkel speldenprikje deelt Loosjes ook uit: met de praalzucht van de adellijke stand heeft de oud-patriot weinig op.

Soortgelijke beschrijvingen van Gelderland komen we ook tegen in twee latere romans, namelijk *Wilhelmina Noordkerk. Een geschiedenis ter aanprijzing van oud vaderlandsche zeden voor Nederlandsche vrouwen en meisjes* (1818) van Fenna Mastenbroek en *De jonge Sofia* (1820) van Petronella Moens. Beide schrijfsters hebben zich duidelijk door Loosjes laten inspireren, want ook bij hen speelt een vrouw de hoofdrol en staat de zedelijke lering voorop. In de roman van Fenna Mastenbroek wordt veel overlegd en gedroomd over een reisje naar Gelderland, waarbij voortdurend op de paradijselijke schoonheid van dit gewest wordt gewezen.¹⁷ Uiteindelijk vindt de reis geen doorgang, omdat Napoleon het land heeft ingelijfd bij zijn keizerrijk (de roman speelt zich af in 1810). Bij Moens komt het wel tot een echte reis en dat leidt tot lyrische beschrijvingen van de Gelderse natuur:

Bijzonder beviel het bekoorlijke Gelderland aan de lieve Sofia. Dit heuvelachtige oord, dat zoo vele schoone gezigten oplevert, gaf haar een duidelijk denkbeeld van meer bergachtige landstreken, wier beschrijvingen zij altijd met genoegen had gelezen. Hare levendige verbeelding verplaatste haar wel eens voor een oogenblik in Zwitserland en Italië, of in andere schoone gewesten, waar verscheidenheid van uitzigten het oog verrast en verlustigt. Doch Sofia beminde, met geheel haar onschuldig hart, het lieve vaderland, dat ook waarlijk geen gebrek heeft aan schoone landtooneelen.¹⁸

Twee zaken zijn opmerkelijk. Ten eerste meldt Sofia dat ze al veel over de bergachtige omgeving van Gelderland heeft gelezen en ten tweede versterkt haar bewondering voor Gelderland ook haar liefde voor het vaderland in het algemeen. Dat Sofia uitgerekend aan Zwitserland en Italië moet denken, is geen toeval: ook dat was een literair ingekaderd motief, waarover later meer.

Hoezeer Sofia's waarneming gekleurd is door andere literaire teksten, blijkt uit het vervolg. Al wandelend door het fraaie Veluwe landschap voelt zij plotseling de lust opkomen om enkele verzen van W.H. Warnsinck te citeren. Uit haar hoofd draagt ze enkele regels voor:

Wanneer Aurora's komst, aan gulden oosterkimmen,
Uit nev'len van den nacht, den jongsten dag doet klimmen,
Als dan, van 't hoog gebergt', dat Amhems wal omgeeft,
Mijn oog, maar nooit verzaad, door 't heerlijk landschap zweeft,
Dan smaak ik 't volst genot der reinste zielenweelde,

LOTTE JENSEN

En zegen 't Vaderland, dat zoo veel schoonheid teelde
 O, schepping! o natuur! 'k bewonder hier uw schatten!
 En gij, mijn Vaderland! moogt al dat schoon omvatten.¹⁹

Warnsinck betoogt in het desbetreffende fragment dat het Gelderse landschap een geweldige inspiratiebron voor Nederlandse schilders kan zijn. Dat Moens juist naar Warnsinck verwijst, is niet verbazingwekkend: ze waren zeer goede vrienden. Op zijn beurt had Warnsinck zich voor deze passage mogelijk weer laten inspireren door Adriaan Loosjes, die eveneens het Gelderse landschap aan de Nederlandse schilders had aanbevolen.²⁰

De jonge Sofia schrijft vervolgens een brief uit de Betuwe aan haar vriendin Koosje, waarin ze uitgebreid ingaat op de oude Batavieren naar wie de Betuwe vernoemd is. Lang geleden vestigden zij zich op dit vruchtbare stuk grond, waarmee zij het fundament voor de latere macht van de Republiek legden. Gelet op de woordelijke overeenkomsten kan het niet anders of Moens had *Het leven van Hillegonda Buisman* van Loosjes bij de hand toen ze dit op schrift stelde.

Wat opvalt, is dat de hierboven genoemde romans een sterk topisch karakter hebben. Bepaalde elementen worden als ijkpunten van de Gelderse identiteit naar voren geschoven, zoals de Bataafse voorgeschiedenis, de strijdlust van de oude adel en het bergachtige landschap. Daarnaast valt op dat de schrijvers zich op elkaars werk baseren: Mastenbroek en Moens lieten zich door het werk van Loosjes inspireren, terwijl Moens enkele passages van Warnsinck citeert. Benoeming en herkenning van het specifiek Gelderse wordt hier dus via intertekstualiteit versterkt.

Geschiedenis

Een tweede, belangrijk thema vormt de geschiedenis van Gelderland: veel dicht- en prozastukken gingen over het Gelderse verleden. Deze historische belangstelling past in een bredere tendens. Vanaf het begin van de negentiende eeuw ontwikkelde zich een collectieve obsessie voor de vaderlandse geschiedenis. Er werden tal van toneelstukken, romans en gedichten aan gewijd.²¹ Er doet zich echter een opmerkelijk verschil tussen de nationale en regionale ontwikkelingen voor: terwijl de meesten voor stof uit de Gouden Eeuw kozen, richtten de Gelderse auteurs zich hoofdzakelijk op de middeleeuwen. De periode van graven en hertogen was vanuit het Gelders perspectief immers de periode die de boeiendste vertellingen opleverde en niet de zeventiende eeuw, toen het gewest Holland een almachtige positie bekleedde.

Al bij Staring treffen we een grote belangstelling voor het verleden van Gelderland. Vanaf de jaren 1790 verwierf hij bekendheid met zijn historische romances. Voorbeelden daarvan zijn de romances 'Wichart van Pont', 'Eduard van Gelre', 'Hertog Arnoud in den kerker', 'Folpert van Arkel' en 'Arnhem verrast'. Het zijn korte, verhalende gedichten, waarin een specifiek Gelderse episode wordt belicht. Voor een goed begrip is de nodige achtergrondkennis vereist. Om de lezer tegemoet te komen plaatste Staring dan ook ver-

klarende aantekeningen bij zijn romances. Dat kwam hem evenwel op de nodige kritiek te staan: critici verweten hem dat dit een eenvoudig genot van zijn gedichten in de weg stond.²²

Hoewel het om betrekkelijk korte gedichten gaat, worden ze gekenmerkt door een duidelijk herkenbare spanningsboog. Vaak is er sprake van een plotselinge omslag. Eerst is de situatie rooskleurig, dan slaat de stemming plotseling helemaal om. De romance ‘Eduard van Gelre’ begint bijvoorbeeld met een bruiloft, maar eindigt met een moordpartij. De eerste en laatste strofe schetsen het contrast:

’t Is vreugde aan Ruwaard Albrechts Hof;
In Hollands palen vreugd.
Hoogfeestelijk staat de zaal gesierd,
Waar Catharijn heur huwelijk viert,
Omstuwd van eedle jeugd.

(...)

Een heerknots trilt in Hezes vuist:
’Echtbreker, sterf!’ is ’t woord!
De knots vaart neder, als hij ’t spreekt;
En strafbren vorstenmoedwil wreekt
Een strafbre vorstenmoord.²³

Beide strofes maken ook direct inzichtelijk hoeveel historische informatie vereist is om het verhaal te kunnen volgen. Centraal staan de troebelen tussen Albrecht van Beijeren en Eduard van Gelre, die hun ruzie hebben beslecht op voorwaarde dat Eduard met Albrechts dochter, Catharina zal trouwen. Op de achtergrond speelt echter ook nog een twist tussen Eduard en zijn oudere broer Reinoud III, die gesteund wordt door Herman Bier van Heze. Deze koestert op zijn beurt wrok jegens Eduard, omdat zijn echtgenote overspelig is geweest met hem. Een en ander eindigt met de hierboven genoemde doodsklap. Weinig lezers zullen al die kennis paraat hebben gehad, reden waarom Nicolaas Beets opmerkte dat Staring ‘meer geschikt was een geoefenden smaak dan een alledaagsch gevoel te streelen’.²⁴

Behalve Staring waren er nog vele anderen die over het Gelderse verleden dichtten. Het wemelt niet alleen van de voorbeelden in de *Geldersche Volks-almanak*, maar ook in de landelijke almanakken verschenen zo nu en dan historische romances over Gelderland. E.J. Potgieter publiceerde bijvoorbeeld een middeleeuwse Gelderse romance in de *Almanak voor het schoone en goede* van 1834, terwijl de Vlaamse dichter Prudens van Duyse een gedicht wijdde aan Arnold, hertog van Gelderland in de *Nederlandsche muzen-almanak* voor 1840.²⁵ Het lijkt geen twijfel wie als inspiratiebron voor dit soort poëzie gold: Staring.

De verheerlijking van het Gelderse verleden kreeg niet alleen vorm in gedichten, maar ook in proza. Zo werden verschillende historische romans aan de geschiedenis van

LOTTE JENSEN

A.C.W. Staring (1767-1840). Kopergravure van P. Velijn (1824)
(afkomstig uit J.C. Boogman e.a. (red.), A.C.W. Staring. Dichter en landman, regionalist en nationalist (Zutphen 1990) 29)

Gelderland gewijd. De nestor van het genre was Walter Scott, die met romans als *Waverley* (1814) en *Ivanhoe* (1819) in heel Europa furore maakte. Hij had tal van navolgers, onder wie Jacob van Lennep. Deze verwierf grote bekendheid met romans als *De pleegzoon* (1833) en *De roos van Dekama* (1836). Veel minder bekend is dat Gelderland zijn eigen Walter Scott had, Anthony Engbertus van Noothoorn (1811-1851). Hij wond er geen doekjes om dat Scott en Van Lennep zijn grote voorbeelden waren, en beoogde de Gelderse geschiedenis onder de aandacht van het grotere publiek te brengen.

Van Noothoorn werd geboren in Arnhem, waar hij als onderwijzer werkte. Na een betrekking als gouverneur bij een aanzienlijke familie te Overijssel, vestigde hij zich in 1840 te Nijmegen, waar hij als huisonderwijzer werkte. Hij overleed in 1851 te Hees.²⁶ Tot zijn oeuvre behoren ook enkele historische romans over Gelderland, namelijk *Walfoort. Geldersch romantisch tafereel uit de 14^e eeuw* (1838) en een bundel met twee historische verhalen: *Hermine, of het schoone meisje van Rozendaal; geschiedkundig-romantisch tafereel uit den strijd tusschen de Heeckerens en Bronckhorsten*; en *De bastaard van de heide. Twee Geldersche verhalen* (1839). Hoewel hij zich door Scott en Van Lennep liet inspireren, week hij op één punt

doelbewust af: uitvoerige beschrijvingen van veldslagen, riddertoernooien en moordschavotten had hij in zijn debuutroman, *Walfoort*, achterwege gelaten. Hij wilde de lezer namelijk niet met tal van geschiedkundige details vervelen, maar de lering centraal stellen. Om geen valse verwachtingen te wekken had hij zijn verhaal bewust een ‘romantisch taferel’ genoemd, terwijl hij de twee andere verhalen met ‘geschiedkundig-romantisch’ had aangeduid.²⁷ Het woord ‘romantisch’ heeft hier overigens niets met romantiek te maken, maar betekent ‘verhalend’; de aanduiding ‘taferel’ wijst erop dat er studie aan het werk ten grondslag lag en dat er niet louter sprake was van verdichting.²⁸

Bij zijn volgende bundel had Van Noothoorn zijn koers alweer verlegd, want daarin wemelde het wél van de vechtpartijen. Daar draaide alles om de meest beruchte eigenschap van de Gelderlanders, strijdzucht. Volgens Van Noothoorn hadden de inwoners van Gelderland te allen tijde bekend gestaan als ‘strijdzuchtig van aard’.²⁹ Vroeger was Gelderland volgens hem bezaaid met edelen die niets beters te doen hadden dan te vechten, te eten, en bovenal te drinken. Wanneer er geen buitenlandse vijand was, gingen ze elkaar maar te lijf. Illustratief was de door hem verbeelde strijd tussen de Heeckerens en Bronkhorsten, die zich in de veertiende eeuw had afgespeeld. Anders dan in zijn debuutroman gaf Van Noothoorn nu een veel woester en onstuimiger beeld van het Gelderse verleden, waar strijd, plunder- een eerezucht schering en inslag waren.

De kritiek oordeelde overigens niet bepaald mild over de romans van Van Noothoorn. Zijn eerste Gelderse verhaal was niet slecht, maar de tweede bundel had beter niet geschreven kunnen worden: iedere vorm van lering ontbrak. Deze roman had ‘zonder de minste schade voor het publiek en voor den roem des Heeren Van Noothoorn, gerustelijk ongedrukt kunnen blijven’, aldus de (anonieme) criticus van de *Vaderlandsche letteroefeningen*.³⁰

Natuur

Ook de natuur vormde een belangrijk ijkpunt in de literaire karakterisering van Gelderland: het wemelt van de teksten waarin Gelderland als een aards paradijs wordt beschreven. Vooral de heuvels spraken tot de verbeelding, zoals hierboven al bleek uit de beschrijvingen van het bergachtige landschap van de Veluwe. Treffend is de openingspassage uit de hierboven al genoemde roman *Walfoort* van Noothoorn:

Gelderland is voor Nederland, wat Schotland voor Engeland is. Dezelfde aantrekkelijkheid, welke de Schotse bergen en dalen voor den Engelschman hebben, bezitten de Geldersche heuvelen, valleijen en bosschen voor den Noord-Nederlander. Niemand toch, ten zij hij te ongevoelig mogte zijn, om het schoone der natuur te bewonderen, zal ontkennen, dat er over het grootste gedeelte van dit geweest een romantische tint is verspreid, welke den bewoner van andere streken van ons vaderland, die in dit opzigt minder door de natuur zijn bevoorregt, aangenaam verrast en onwederstaanbaar boeit, wanneer hij die bekoorlijke oorden bezoekt.³¹

LOTTE JENSEN

Ongetwijfeld ligt er een realiteit aan dit soort verheven beschrijvingen ten grondslag – zoals ook de schilderkunst uit die tijd illustreert –, maar nog belangrijker is het literaire karakter van de natuurbeschrijvingen. Voortgestuwd door de dichterlijke verbeeldingskracht verhieven de schrijvers het Gelderse landschap ver boven alle andere streken in zowel Nederland als Europa, waarbij ze teruggrepen op herkenbare typeringen en geveulgelde uitdrukkingen.

Een sprekend voorbeeld is de al eerdergenoemde romance van Prudens van Duyse. Zijn vertelling over de vijftiende-eeuwse hertog van Gelre opent met een ode aan de natuur:

Bekoorlijk Gelderland, aerdsh paradijs,
o Heuvlig oord, bespreid met groenen dosch
Versierd met waterval, en berg en bosch.³²

Van Duyse was gedurende zijn verblijf in Nederland weliswaar enige tijd in Gelderland geweest, maar de woordkeuze lijkt vooral geïnspireerd te zijn op andere dichters, onder wie Staring.³³

Al even weinig met de realiteit heeft een lang gedicht uit de *Geldersche Volks-almanak* uit 1836 van een zekere D.G. van Embden uit Arnhem te maken. Hij vergelijkt de majestueuze Alpen van Zwitserland en de ruige Vesuvius van Italië met de natuurpracht van Gelderland. Hij kan slechts concluderen dat de buitenlandse natuur daarbij in het niet valt:

Die zilvren Rijn, die langs de bergen kronklend vliet...
Neen – dat heeft Zwitserland, dat heeft Itaalje niet!
Bekoorlijk Gelderland! geliefde, schoone streken!
Wie u bezingen wil, voelt kracht en toon ontbreken (...)
Gezegend plekje gronds! Bekoorlijk Gelderland!³⁴

Ook Embdens gedicht past in een literaire traditie. Zo zijn er tal van passages aan te wijzen die aan het werk van de Amsterdamse dichter Jan Fredrik Helmers doen denken: ook deze bezingt de schoonheid van Zwitserland en Italië om vervolgens te concluderen dat Holland zoveel grootser en mooier is.³⁵ Van Embden doet iets soortgelijks, maar dan voor Gelderland.

Bovengenoemde citaten kunnen met talloze andere aangevuld worden, want de *Geldersche Volks-almanak* stond bol van dit soort lyrische natuurbeschrijvingen. Terugkerende elementen vormen daarbij de bergen of heuvels, de majestueuze Rijn, de klaterende watervallen en de ongerepte bossen. De superlatieven en verheven exclamaties buitelden over elkaar heen, al probeerde een enkele dichter door middel van een eenvoudige woordkeuze juist zijn liefde voor de Gelderse natuur over te brengen. De volgende verzen van een Arnhemse dichter zeggen genoeg:

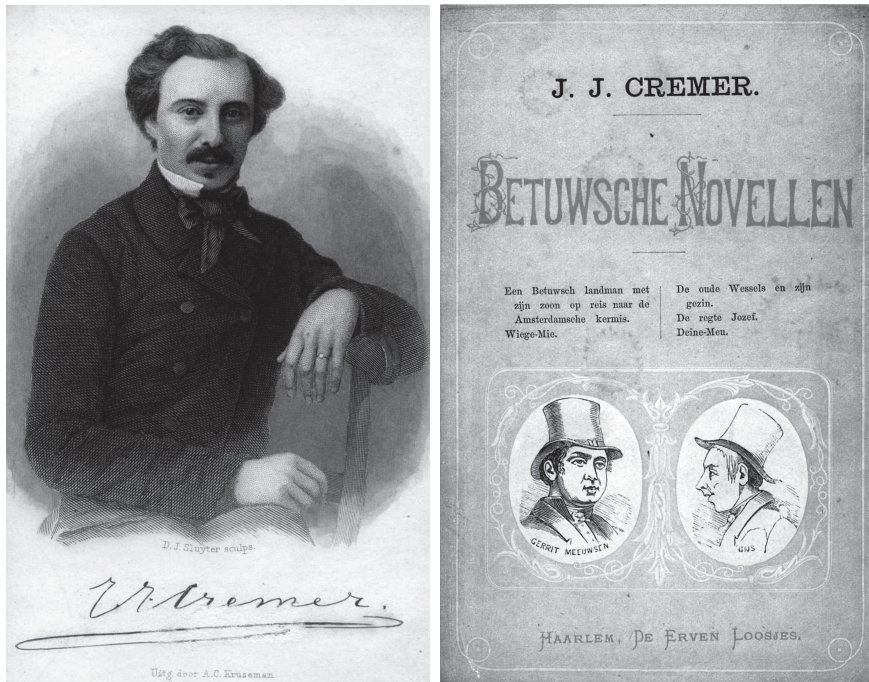
Van Staring tot Cremer

Landschap door Jacob Jan Cremer, in *Aurora* (1852) (privécollectie Henk Eijssens)

Vraagt ge naar de schoonste streken,
Waar mijn hart aan is verpand;
'k Moet van Neêrlands tuin u spreken,
En die tuin is Gelderland.³⁶

LOTTE JENSEN

Links: Portret van Jacob Jan Cremer (1827-1880), in *Aurora* (1860) (privécollectie Henk Eijssens)

Rechts: J.J. Cremer, *Betuwsche novellen* (Haarlem 1860²) (privécollectie Henk Eijssens)

Boerenleven

Een vierde, veelvuldig voorkomend onderwerp vormt het boerenleven. Dat thema is voornamelijk op de kaart gezet door Jacob Jan Cremer, die veel succes behaalde met zijn *Betuwsche novellen* (1856) en *Distels in 't weiland. Over-Betuwsche vertellingen* (1865). In deze dorpsvertellingen schetst hij het authentieke Gelderse boerenleven: er wordt geploegd, gehooïd, gemolken en hout gesprokkeld. Er worden eieren geraapt en aardappelen geserveerd, maar het meest kenmerkende is wel het feit dat de personages in dialect spreken. Ook de taal is dus typisch Gelders. Zelf merkte Cremer daarover op: 'Zal ook deze of gene mijn boerengepraat voor abrakadabra uitmaken, toch heb ik de overtuiging, dat een goed lezer, zonder zijn geduld overlast aan te doen, al lezende spoedig den sleutel der uitspraak zal vinden; ik heb de overtuiging, dewijl mij zulks door Hollanders (pur sang) verzekerd is.'³⁷ Cremer toonde zich misschien iets te optimistisch; schrijvers als Potgieter en Busken Huet waren niet bepaald enthousiast over Cremers overmatige dialectgebruik.³⁸

Cremer was overigens niet de eerste die in dialectvorm publiceerde. Al eerder had Staring een gedicht in het 'Boeren-Zutphens' geschreven, een dialect dat tussen Lochem en Vorden werd gesproken. Staring kwam de lezer tegemoet door de tekst, die uit een dialoog tussen twee boeren bestond, integraal van een Nederlandse vertaling te voorzien.³⁹

Van Staring tot Cremer

Het dorp Driel in Overbetuwe, van Oosterbeek gezien, in *Geldersche Volks-almanak* (1859) (privécollectie Henk Eijssens)

Ook in de *Geldersche Volks-almanak* verscheen zo nu en dan een stukje dat in de regionale taal was opgesteld.⁴⁰

Hoewel Cremer een zo authentiek mogelijk beeld van het Gelderse boerenleven beoogde te bieden, waren zijn verhalen niet vrij van moraal. Zoals Henk Eijssens in zijn uitgave van de *Over-Betuwsche novellen* heeft laten zien, koos Cremer voor zijn latere vertellingen bewust voor een didactische opzet. In elk van de zeven verhalen die later tot *Distels in 't weiland. Over-Betuwsche Vertellingen* werden gebundeld, verbeeldde hij een van de zeven hoofdzondes in de personages. Het publiek moest zo leren dat zaken als bijgeloof, laster, hoogmoed en gierigheid verwerpelijk waren. Cremers werk trok echter vooral de aandacht vanwege het realistische, streekgebonden karakter. Behalve in de realistische beschrijvingen van het boerenleven en het taalgebruik uitte zich dat ook in de lokale situering van de novellen, die zich allemaal in de omgeving van Driel afspelen. Cremer legde een grote topografische nauwkeurigheid aan de dag: zaken als de Rijndijk, de Roode Tooren en het veerhuis, waren moeiteloos te herkennen.⁴¹ Een laatste punt dat opgemerkt moet worden, is dat Cremer met deze realistische inslag ook een zeker tegenwicht bood aan de idealistische literatuur die hiervoor aan bod is gekomen. Illustratief is het begin van 'Oan 't kleine revierke':

LOTTE JENSEN

A'j nooit van de Linge ien de Bêtuw geheurd hadt, dan zou'j op 't heele ding geen arg hebben, zoo'n onneuzel schoap van 'en ding as't is.
 Meister ien 't school leert oan de kienders, dat 'et 'en revier is die van 't Oost noar 't West krek midden deur de Bêtuw geet; moar – as nou de Linge 'en revier is, wat motten dan de Rien en de Woal wel wêzen die de heele Bêtuw ien d'r erms hounen, wat blief!

Opmerkelijk genoeg is het nu eens niet de Rijn waar alle aandacht naar uitgaat, maar de 'onnozele' Linge. Deze valt weliswaar in het niet bij de immense waterpartijen van de Rijn en de Waal, maar met gevoel voor humor zet Cremer deze kleine rivier, die de Betuwe dwars doorsnijdt, in de schijnwerpers. Het is alsof Cremer een loopje neemt met de al te eenzijdige focus op de grootse natuuraferelen: wie het kleine niet eert, is het grote niet waard.

Besluit

Deze rondgang langs de literatuur maakt duidelijk dat de Gelderse identiteit deels op een literaire constructie berust. Auteurs gebruikten vaste woord- en beeldcombinaties en lieten zich door elkaar inspireren. Dergelijke intertekstuele verbanden spelen met name een rol in de natuurbeschrijvingen. Tegelijkertijd komen we ook vormen van realisme tegen, zoals in de novellen van Cremer, die een zo natuurgetrouw beeld van het Gelderse boerenleven beoogde te bieden en de omgeving van Driel portretteerde.

Het is de vraag hoe dit Gelderse beeld zich tot andere regionale beelden uit die tijd verhield, want in diezelfde periode ontstond ook in andere provincies de drang om zich te profileren en te onderscheiden van andere regio's. Daarbij speelden dezelfde mechanismen een rol, namelijk het benadrukken van de eigen unieke landschappelijke, culturele en historische kenmerken. Dat roept de vraag op in hoeverre de opkomst van het regionalisme een nationaal, overkoepelend beeld in de weg stond. Voor wat betreft Gelderland kan hier wel een tentatief antwoord op gegeven worden: nergens lijkt de verheerlijking van Gelderland op gespannen voet met nationalistische tendensen in dezelfde periode te hebben gestaan. Integendeel, de meeste schrijvers benadrukten dat de liefde voor de eigen provincie het algemene welzijn alleen maar ten goede kon komen.

Maar gold dat ook vanuit het perspectief van de vaderlandslievende dichters die geen specifieke band met Gelderland hadden? Een gedicht van de bekende Amsterdamse volksdichter Jan Pieter Heije (1809-1876) stemt tot nadenken. Het draagt de titel 'Een vuist' en luidt als volgt:

Friesland, Zeeland, Gelderland,
 Holland.... och! ik wou vergeten
 Hoe-àl die Gewesten heeten
 Thans omvlochten door den band
 Van ons dierbaar Nederland!

Van Staring tot Cremer

Adel, Steêluû, Boerenstand,
Och! me dunkt, we moesten denken,
Wat al kracht we elkander schenken
Als we, omgord door éénen band,
Burgers zijn van Nederland!

Iedren vinger van een hand
Kan men buigen ligt, en knakken:
Maar – als zij zich zamenpakken,
Zijn ze tienmaal méér bestand....
Word een Vuist, mijn Nederland!⁴²

Dat is duidelijke taal: gezamenlijk zijn de gewesten meer waard dan afzonderlijk, ze dienen een gemeenschappelijke vuist te vormen. Opnieuw speelt intertekstualiteit hierbij een rol, want Heije verwijst naar een ander gedicht, 'Een Geldersch lied' (1789), van Staring. De laatste strofe van dat gedicht luidt als volgt:

Ik ben uit Geldersch bloed!
Geen vleitoon klinkt mij zoet;
Mijn taal is ongekuist;
Doch, randt haar spotzucht aan,
Zoo klemt zij....als mijn vuist!⁴³

Bij Staring is de vuist Gelderland, bij Heije is Gelderland een vinger aan een vuist. Heije speelt dus een vernuftig literair spel om zijn lezers duidelijk te maken dat nationalisme boven regionalisme te verkiezen was.

Staring was al overleden en kon hier niet meer op reageren. Vanuit literair-historisch perspectief heeft de Gelderse dichter uiteindelijk aan het langste eind getrokken: zijn ode aan Gelderland wordt nog in menige literatuurgeschiedenis en bloemlezing geciteerd, terwijl het vers van Heije volledig in de vergetelheid is geraakt.

Noten

- 1 C. ten Hoet Jz., 'Een Lied van Gelderland', *Geldersche Volks-almanak voor het jaar 1835* (1835) 8-9. Cursiveringen in de tekst zijn overgenomen uit het origineel, ook in de hiernavolgende citaten. Ik dank Henk Eijssens voor het beschikbaar stellen van zijn privécollectie almanakken, zijn commentaar, de afbeeldingen en zijn aanstekelijke enthousiasme over Jacob Jan Cremer.
- 2 Aldus de 'Voorrede' van O.G. Heldring in de *Geldersche Volks-almanak voor het jaar 1836* (1836).
- 3 J.W. von Goethe, *Wilhelm Meisters Lehrjahre. Ein Roman*, deel 2 (Frankfurt/Leipzig 1800) 5.
- 4 P. Paaltjens, 'Des zangers min', in: P. Paaltjens, *Snikken en grimlachjes. Academische poëzie*. M. Mathijssen, D. Welsink (ed.) (Amsterdam 2003) 45. Paaltjens was het pseudoniem van François Haverschmidt.

LOTTE JENSEN

- 5 Een overzicht is te vinden op <http://www.mijngelderland.nl/>. Naast de Gelderse canon zijn er daar ook vijftien lokale canons te vinden.
- 6 A. Erll, 'Regional integration and (trans)cultural memory', *Asia Europe Journal* 8 (2010) 305-315. Citaat op p. 312. Erll merkt ook op dat de streekcultuur de nationale grenzen kan overstijgen; ook om die reden is het van belang niet uitsluitend een nationaal perspectief te hanteren bij het bestuderen van collectieve identiteitsvorming en de plaats van de herinnering daarin. Erll spreekt in dit verband van 'transcultural memory'.
- 7 Zie de 'Voorrede' van O.G. Heldring in de *Geldersche Volks-almanak voor het jaar 1836* (1836).
- 8 W. Frijhoff, 'Identiteit, identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 614-634, citaat op p. 614.
- 9 Loosjes gebruikte zijn historische romans als een vehikel voor zijn eigen verlichtingsprogramma. Zie over de ideaalbeelden in Loosjes' romans: L. Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2008) 118-120, 181-192.
- 10 A. Loosjes, *Het leven van Hillegonda Buisman. Eene Hollandsche familie-geschiedenis uit de zeventiende eeuw, deel 3* (Haarlem 1825²) 62.
- 11 *Ibidem*, 62-63.
- 12 Loosjes meldt in het voorbericht dat hij al veel eerder dan 1814 met deze roman was begonnen, maar dat hij het schrijven tijdelijk staakte vanwege de inlijving bij Frankrijk en de toen geldende censuur. Zie Loosjes, *Het leven van Hillegonda Buisman*, deel 1, iii-iv.
- 13 Loosjes, *Het leven van Hillegonda Buisman*, deel 3, 64.
- 14 Loosjes steekt zijn afschuw over de verwoesting van het gebouw aan het einde van de achttiende eeuw niet onder stoelen of banken. Zie *ibidem*, 65.
- 15 *Ibidem*, 67.
- 16 *Ibidem*, 69.
- 17 Zie bijvoorbeeld F. Mastenbroek, *Wilhelmina Noordkerk. Eene geschiedenis ter aanprijzing van oud vaderlandsche zeden, voor Nederlandsche vrouwen en meisjes* (Haarlem 1818) 134: 'welk een paradijs zal dan het schoone Gelderland voor mij worden!'.
- 18 P. Moens, *De jonge Sofia* (Haarlem 1837²) 158.
- 19 *Ibidem*, 159. Moens citeert uit W.H. Warnsinck, *Het vaderland het waardigste voorwerp der schilderkunst. Dichtstuk uitgesproken bij de uitdeeling der uitgeloopte eereprijzen door het departement teekenkunde der maatschappij: Felix Meritis* (Amsterdam 1818) 14-15.
- 20 Zie bijvoorbeeld de volgende oproep van Loosjes aan de Nederlandse schilders: 'Dat Gelderland u lokk', zoo rijk in berg en dal, / En in zijn hoven toev' op bosch en waterval'. Deze verzen zijn afkomstig uit Loosjes' gedicht 'De luthoven en tuinen. Vrij gevolgd naar Delille', in: A. Loosjes, *Nagelaten gedichten*, deel 1 (Haarlem 1819) 1-66 (citaat op p. 17).
- 21 Hierover: Jensen, *De verheerlijking van het verleden* en M. Mathijssen, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013). Voorts ook: M. Evers en P. Geurts, 'De verbeelding van Gelres middeleeuwen in de negentiende-eeuwse schilderkunst en literatuur', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 84 (1993) 101-138.
- 22 Over Staring als dichter: H. Entjes, 'A.C.W. Staring, dichter uit Gelderland', in: J.C. Boogman e.a. (red.), *A.C.W. Staring. Dichter en landman, regionalist en nationalist* (Zutphen 1990) 86-116.
- 23 A.C.W. Staring, *Gedichten*. N. Beets (ed.) (volksuitgave; Zutphen z.j.⁶) 47-51.
- 24 Zie de inleiding van Nicolaas Beets in Staring, *Gedichten*, xxiii.
- 25 E.J. Potgieter, 'Wensch van den Gelderschen paadje. Lied uit de Middeleeuwen', *Almanak voor het schoone en goede voor 1834* (1834) 127-130; P. van Duyse 'Arnold, hertog van Gelderland. Romance. 1465-1470', *Nederlandsche muzen-almanak voor 1840* (1840) 32-37.

Van Staring tot Cremer

- 26 Zie het lemma van Wumkes in P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 10 (Leiden 1937) kol. 677.
- 27 Zie het voorbericht in A.E. van Noothoorn, *Walfoort. Geldersch romantisch tafereel, uit de 14^e eeuw* (Zaltbommel 1838) iii-v.
- 28 Zie over de betekenis van aanduidingen als 'romantisch' en 'tafereel' in negentiende-eeuwse boektitels: T. Streng, 'Genre-aanduidingen in de titels van het Nederlandse proza van de negentiende eeuw, of waarom een roman geen roman mocht heten', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 129 (2013) 149-168, aldaar 161.
- 29 Zie het voorbericht in A.E. van Noothoorn, *Hermine, of het schoone meisje van Rozendaal. Geschiedkundig romantisch tafereel, uit den strijd tusschen de Heeckeren en Bronkhorsten en de bastaard van de Heide. Twee Geldersche verhalen* (Tiel 1839) v-viii.
- 30 *Vaderlandsche letteroefeningen* (1840) 134.
- 31 Van Noothoorn, *Walfoort*, 1.
- 32 Van Duyse, 'Arnold, hertog van Gelderland', 32.
- 33 Dat Van Duyse enige tijd in Gelderland verbleef, blijkt uit een brief van zijn hand aan de Amsterdamse uitgever Johannes Immerzeel jr., opgesteld in Dendermonde en gedateerd 20 augustus 1840: 'Ontfang myn hartelyke gelukwensching over uw zegepraal binnen Antwerpen: ik had gedacht UEd dezer dag te zien, en had zelfs de boeken die ik UEd bestemde met my op reize genomen; doch my niet rechtstreeks op Amsterdam begeven hebbende, had ik my zoo lang vooral in Gelderland opgehouden, dat ik naer de vaderlandsche lucht en eene lieve vriendinne, onwederstaenbaer smachtte.' De brief bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, signatuur 133 C11. Met dank aan Henk Eijssens.
- 34 D.G. van Embden, 'Arnhem en zijne omstreken', *Geldersche Volks-almanak voor het jaar 1837* (1837) 1-11, citaat op p. 10.
- 35 Zie verschillende passages in J.F. Helmers, *De Hollandsche natie*. L. Jensen (ed.), m.m.v. M. van Hattum (Nijmegen 2009). De verheerlijkende passages over Zwitserland en Italië zijn wellicht medegeïnspireerd op Helmers' gedicht 'De zucht naar Italië', in: J.F. Helmers, *De volledige werken* (Antwerpen 1844) 286-291.
- 36 IJntema, 'Gelderland', *Geldersche Volks-almanak voor het jaar 1850* (1850) 105-108, citaat op p. 105.
- 37 J.J. Cremer, *Betuwsche novellen* (Haarlem z.j.) vi.
- 38 Zie de inleiding van Henk Eijssens in J.J. Cremer, *Distels in 't weiland. Over-Betuwsche Vertellingen* ('s-Gravenhage 1980) xxv-xxvi.
- 39 A.C.W. Staring, 'De tuchtiging der Algerijnen. Op den 27 van Oogstmaand 1816. In Boeren Zutphensch', in: Staring, *Gedichten*, 92-99.
- 40 Bijvoorbeeld 'Meister Maorten Baortman en ziin vrinden. Een politiek naoberspraotje', *Geldersche Volks-almanak voor het jaar 1850* (1850) 163-173.
- 41 Zie de inleiding van Eijssens in Cremer, *Distels in 't weiland*, x.
- 42 J.P. Heije, *Al de volksdichten* (Amsterdam 1865) 22.
- 43 Geciteerd uit: A.C.W. Staring, *Gedichten*, deel 2 (Zutphen 1820) 81.